

Marianne van den Boomen, 'Metonymisch wandelen door het landschap van de tijd', (recensie van Arjen Mulder (2002) *Levende systemen: reis naar het einde van het informatietijdperk*) in: *Krisis, Tijdschrift voor Empirische Filosofie*, 2 (5) 2004

Metonymisch wandelen door het landschap van de tijd

Onlangs nog iets vernomen van 'de elektronische snelweg'? Dat is niet erg waarschijnlijk. Het was typisch een midjaren negentig term, vooral gebezigd door overheden die iets wilden beweren over het economisch belang van het toen breed doorbrekende Internet. Wie het anno 2004 nog heeft over 'de elektronische snelweg' verraadt dat-ie tien jaar heeft zitten slapen. 'Cyberspace' daarentegen - indertijd de anarchistische, avontuurlijke tegenhanger van de lineaire snelweg - kan nog steeds, zelfs in beleidsteksten.

'De elektronische snelweg' is niet zomaar een versleten metafoor, uitgeput door veelvuldig gebruik. De metafoor is letterlijk gedateerd, gekoppeld aan een specifiek tijdperk, specifieke problemen en een specifiek perspectief. Interessante vraag is nu of niet alle metaforen op die manier gedateerd zijn. Sommige metaforische tijdperken kunnen langer duren dan andere, maar op termijn blijken wellicht alle metaforen gedateerd. Ook 'cyberspace' lijkt zijn langste tijd gehad te hebben. Internet-watchers als Steven Johnson en Howard Rheingold gebruiken nauwelijks nog ruimtelijke metaforen, maar des te meer procesmatige, biologisch geïnspireerde concepten als *emergence*, zwerm intelligentie, zelforganiserende evoluties en *smart mobs*.

Onderzoek naar de houdbaarheidsdata van metaforen is een mooie manier om de geschiedenis van het heden op de huid te zitten. Zeker als het gaat om het huidige informatie- en communicatietijdperk, dat, naar men zegt, zo gekenmerkt wordt door razendsnelle veranderingen. De urgentie om dat in kaart te brengen is groot, juist om even buiten die tollende transformaties te treden en ruimte te scheppen voor reflectie. Dat valt niet mee, de hete adem van de haast blaast al gauw een toontje mee in dit soort tijdgeestanalyses.

Zo niet in Arjen Mulders essaybundel *Levende systemen: Reis naar het einde van het informatietijdperk*. Mulder schreef daarmee een mooi onhaastig boek over zijn zoektocht naar 'ideeën en metaforen die ons denken en onze verbeelding bepalen'. En vooral: die onze oriëntatie in de tijd bepalen. Mulder legt op een van de eerste bladzijden zijn uitgangspunt neer: 'De levende tijd is de tijd van de ervaring. Die ervaring is niet te meten zoals de tijd van de seconden en jaren, maar enkel te beschrijven, te tonen. Wij leven in metaforen. Wij zoeken beelden voor het ongrijpbare, het instabiele van ons bestaan, niet eens zozeer om onszelf een vaste plaats toe te kennen in een onzeker heelal, alswel om onszelf te kunnen veranderen als dat nodig mocht blijken.'

Dat is een ijzersterke inzet, juist door de kanteling van het idee waar metaforen eigenlijk voor dienen: niet zozeer een oriëntatie in de ruimte en op het bestaande, maar juist een oriëntatie in de tijd, op het veranderlijke. Het is niet gebruikelijk om metaforen zo te zien. De klassieke metafoorthorie van Lakoff en Johnson is bijvoorbeeld de facto ruimtelijk gedetermineerd. Naast ruimtelijke oriëntatiemetaforen onderscheiden zij weliswaar nog structuurmetaforen en ontologische metaforen, maar die worden alle uiteindelijk aangestuurd door de ervaring van het hebben van een fysiek lichaam dat zich voortbeweegt in een fysieke ruimte. Tijdsoriëntatie, eigentijdsheid en veranderlijkheid zijn volstrekt afwezig in dit vocabulaire; metaforen verschijnen hier als universeel en tijdloos verankerd in het 'nu eenmaal' hebben van een lichaam in een ruimte.

Mulder maakt aan zijn kanteling van perspectief verder geen woorden vuil. De essays in deze bundel noemt hij 'pogingen te ontdekken welke metaforen levensvatbaar waren rond het jaar 2000', maar hij maakt verder geen categorisch of systematisch onderscheid naar soorten metaforen. Dat heeft ongetwijfeld te maken met Mulders keuze voor een bestaan en stijl als essayist in plaats van als wetenschapper, 'uit op alle kennis die buiten de

wetenschap blijft vallen'. Dat levert inderdaad fraaie buitenwetenschappelijke kennis op, maar het laat ook iets liggen. En dat is toch jammer, juist omdat Mulder over eigentijdsheid, lichamelijkheid en ruimtelijkheid zoveel intrigerends te melden heeft.

Eigenlijk behandelt Mulder slechts één metafoor in bovenstaande evaluerende zin: de computer. De computer ziet hij als een 'definiërende techniek', die 'wordt gebruikt als een voorbeeld, een model, een metafoor waarmee alles wat er binnen een cultuur speelt aan elkaar kan worden gepraat binnen de wetenschap, filosofie en literatuur van dat tijdperk'. De computer bood aan het einde van het tweede millennium niet alleen een nieuwe samenhang van de wereld in termen van complexe systemen, feedbacklussen en netwerken, maar ook een zelfbeeld. Inderdaad, vrijwel niemand kwam ooit op het idee zichzelf te beschouwen als een televisietoestel en alleen Lucebert zag zichzelf als radio, maar de computer als metafoor van menselijk bewustzijn, intelligentie, geheugen en representatie was alomtegenwoordig. 'Was' - want Mulder meent dat die tijd voorbij is. In het eerste essay wijst hij de millenniumbug aan als breuk, als einde van een metaforisch tijdperk. Omdat alle angsten rond de millenniumbug ongegrond bleken, werd de computer volgens hem ontdaan van zijn mythische en metaforische dimensies. 'Al op 2 januari werd er meewarig geglimlacht.' De computer was geen wrede god gebleken, geen mythische kracht, geen universele metamachine, maar gewoon een ding, een apparaat tussen vele andere.

Mulder neemt dus in zijn eerste essay al afscheid van het computertijdperk. Dat is wel heel snel voor een boek met de ondertitel *'Reis naar het einde van het informatietijdperk'* - het begin van de reis is reeds het einde. Bovendien, de genetwerkte computer was nog mythisch genoeg voor de dotcom-hype, die pas een paar maanden na de millenniumovergang uit elkaar zou spatten. Mulder meent echter: 'Eind jaren negentig heeft de computer heel even zijn dood voor ogen gehad en op dat moment heeft hij zijn zelfvertrouwen verloren.' Dat is een eigenaardig soort antropomorfisme. Want wie heeft er nu zijn zelfvertrouwen verloren? De experts toch, zou ik denken, die immers moesten toegeven dat hun kennis tekortschoot, zowel wat betreft het voorspellen van ketenreacties in digitale netwerksystemen als in economische piramidesystemen. Inderdaad, de computer als metafoor van de wiskundige berekenbaarheid en de maakbaarheid heeft afgedaan, maar als wereldsamenhang en zelfbeeld is hij misschien wel des te sterker geworden, juist omdat de onberekenbare interactie er inmiddels in is opgenomen.

Wat komt er volgens Mulder na de mythische computermetafoor? Het was te verwachten: iets biologisch. Het wordt in het eerste essay al aangekondigd: 'In plaats van in een wiskundig universum, leven we in een biologisch heelal.' Pas in de laatste twee essays gaat Mulder uitgebreider in op die verschuiving van het ene definiërende kennisdomein (wiskunde, digitale systemen, informatietheorie) naar het andere (biologie, instabiele systemen, evolutie). Dat gebeurt aan de hand van het werk van Maturana en Varela over autopoiëtische, zelforganiserende systemen, dat overigens al uit de jaren tachtig stamt. Mulder heeft gelijk, het werk van Maturana en Varela was revolutionair, juist omdat het inging tegen het twintigste eeuwse dominante beeld van informatie als abstract, immaterieel, onbelichaamd en berekenbaar begrip. Maar wie op zoek gaat naar welke metaforen rond de eeuwwisseling levensvatbaar blijken te zijn, welke metaforen onze tijd dateren, zal toch iets moeten zeggen over waarom het werk van Maturana en Varela twintig jaar subdominant is gebleven, en vooral: waarom nu ineens biologische metaforen de overhand beginnen te krijgen.

Het biologische: metafoor of werkelijkheid?

Aan die vraag kan Mulder echter niet toekomen, aangezien hij het biologische niet in termen van metaforen analyseert. Daarmee lijkt hij te suggereren dat het biologische, anders dan het wiskundige, samenvalt met de werkelijkheid. Dat is vreemd, juist omdat Mulder van de gedateerde wiskundige computermodellen en metaforen zo helder laat zien dat het precies daar, in die stap naar de werkelijkheid, misgaat. De computer, zegt Mulder, is machinale wiskunde, en daarmee kun je zelfs chaotische, zelforganiserende processen van

extreme wanorde naar orde berekenen en beschrijven, maar 'het maakt de processen zelf nog niet wiskundig'. Precies, het gaat mis in de al te snelle, directe stap van model naar werkelijkheid, van metafoor en epistemologie naar ontologie. Een wiskundige beschrijving maakt de werkelijkheid nog niet wiskundig. Maar wat voor de wiskunde geldt, geldt evengoed voor de biologie: dat we een systeem of processen biologisch kunnen beschrijven en dat dat nieuwe inzichten oplevert, betekent nog niet dat die systemen en processen zelf biologisch zijn. Wie die stap wel maakt, doet aan metaforische metafysica.

Toch is het de vraag of dat verwijt Mulder aangewreven kan worden. Het blijft onduidelijk of hij met 'biologie' nu doelt op het afgegrensde wetenschapsgebied dat zich bezighoudt met biochemische stofwisselingen, ecosystemen, DNA en evolutiegeschiedenissen, of juist op een veel ruimer metaforisch begrip van biologie in de zin van 'levende instabiele systemen', inclusief sociale en lichamelijke interacties, menselijke verbeeldingskracht en kunstervaringen. In het een na laatste essay *'Wij, levende systemen'* lijkt het te gaan om die laatste, ruime opvatting: 'Nu de computer overal aanwezig is (...) is hij zijn metaforische, maatschappij-hervormende, de dagelijkse ervaring herstructureerende kracht kwijt. Het beeld van de computer en het computernetwerk is te star om de nieuwe, 'natuurlijke' uitwisseling tussen onszelf en de wereld aan te duiden. Veel sterker is het beeld van het zich in korte cycli telkens wederopbouwende, herstructureerende, herinrichtende lichaam met zijn cognitieve vermogens, interacterend met de lange cycli van de telkens verstorende en verstoorde wereld, die zichzelf ook voortdurend wederopbouwt en herstructureert. Dat beeld werkt.' Inderdaad, dat beeld werkt, biologie als metafoor van het hele complexe, instabiele leven. Maar Mulder verglijdt toch impliciet van metafoor naar werkelijkheid: de biologie is voor hem een betere metafoor omdat deze beter de werkelijkheid dekt dan de computer - en van een betere dekking naar de werkelijkheid zelf is dan nog maar een kleine stap. Mulder lijkt zich dat te realiseren als hij zegt: 'Wacht even. Alles mag dan biologisch middel, biologisch systeem zijn, de externe waarnemer is dat niet. Die bevindt zich op een ander logisch niveau.' En die kan wel ergens op wijzen, zegt Mulder, maar dan moet je niet naar de wijzende vinger kijken, maar naar het wijzen zelf. Mulder besluit het essay met: 'Wat ik hier heb beschreven, is het wijzen.'

Goed, gaan wij terug in de bundel om te zoeken hoe dat wijzen naar de biologie eruit ziet. Dat gebeurt op vele plekken, bijvoorbeeld in het essay *'Alle beelden die ik ben'*, dat gaat over de fascinerende relatie tussen wandelen en kennis. Mulder schrijft daarin over het onmogelijk te beschrijven overzicht aan beelden dat zich aan hem voordoet tijdens het wandelen: 'Zo'n overzicht bezorgt me wat ik een 'systematische ervaring' noem: de gewaarwording dat de samenhang die in de wereld bestaat te herkennen valt, mits je het ene juiste punt in een landschap, in een kennisgebied vindt.' Dat is een fraaie metafoor: een ruimtelijke, onbeschrijfbaar ervaring als analogie met een kennisgebied. Dat vormt een mooie aanloop naar de biologie: 'Deze ervaring vormde de motor achter mijn langdurige bemoeienis met de biologie: de droom een 'natuurlijk stelsel' te ontdekken waarin alle levende wezens, heel dat onafhankelijk van mij bestaande legioen van planten, dieren, en onduidelijke levensvormen met elkaar is verbonden via evolutielijnen (historisch) of overeenkomsten in hun DNA (nu).' Dat lijkt toch ineens te wijzen op de beperkte wetenschappelijke opvatting van biologie, maar gek genoeg wordt dat weer onderuitgehaald door de zinnen die er direct op volgen: 'De onbestemde kanten van een landschap ervaar ik tijdens wandelingen als 'de andere aanwezigheid': als dat wat alleen in de wereld bestaat als ik er open voor sta. Dat wat de wereld mij wil mededelen als ik mijn verbeeldingskracht gebruik.' Hoe nu: een biologie van evolutie en DNA die zich ook bezighoudt met de 'andere aanwezigheid' en verbeeldingskracht? Dat zal dan toch niet meer slaan op de klassieke biologische wetenschap. En inderdaad: 'Het is deze ervaring die mij uiteindelijk heeft doen breken met de wetenschap, met de verleiding een verklaring te zoeken voor het bestaande, onder weglating van alles wat niet in zo'n verklaring zou passen - te beginnen met wie je zelf bent.' De wetenschap is verlaten en ingeruild voor de essayistiek, maar de vraag blijft wat Mulder dan meeneemt van de biologie: de metafoor of het wetenschappelijk vakgebied?

Mulders keuze voor de essayistiek maakt zijn werk in zekere zin immuun voor dit soort vragen, juist omdat hij zich zowel blijft oriënteren op de wetenschap - informatietheorie, mediatheorie en biologie - als op datgene wat de wetenschap ontglipt. Zijn essays vormen een hybride van wetenschap en buiten-wetenschap, en juist de non-demarcatie daartussen vormt de kracht ervan. Precies daardoor kan hij verbanden leggen die anders onzichtbaar blijven, zoals bijvoorbeeld tussen wandelen, verbeeldingskracht en kennis. Of, in een ander essay, tussen wandelen en de onfunctionele functie van het museum. Als er één metafoor dominant is in de hele bundel, vooral in de essays omsloten door het eerste en de twee laatste die expliciet gaan over de (niet)-levensvatbaarheid van de computermetafoor, dan is het wel de metafoor van het wandelen. Of misschien moet ik zeggen: de metonymie van het ontglippen en het verglijden. Of Mulder nu schrijft over wandelen, kunst, reisboeken, toerisme, stedenbouw, het werk van McLuhan of Lucebert, overal is een verglijpen en verglijden werkzaam, een inzoomen en weer uitzoomen, een spiralende omsingeling die even later weer wordt verlaten voor een overstap, een open einde of juist een stellige bewering, die elders dan weer op losse schroeven wordt gezet.

Metonymisch wandelen als essayistische methode en als metafoor voor leven, bewegen en veranderen - er zijn slechtere denkbaar. Al had ik Mulder ook wel graag als wandelende wetenschapper in actie willen zien. Zou dat echt onmogelijk zijn?

Arjan Mulder, *Levende systemen. Reis naar het einde van het informatietijdperk*. Amsterdam, Van Gennep 2002, 231 blz ISBN 90-5515-310-9